

HANA BOČKOVÁ

K OTÁZCE „RENEŠANČNÍHO PESIMISMU“ V LITERATUŘE NA PŘELOMU 16. A 17. STOLETÍ

Jean Delumeau ve svých úvahách o psychologii západoevropské civilizace na sklonku středověku a v novověku nalézá a analyzuje intenzivní pocit strachu, ohrožení, deprese, projevující se všech oblastech lidské činnosti a reflektovaný samozřejmě i literaturou. Svými výzkumy potvrzuje tezi o silném „renesančním pesimismu“: „Renesanční kultura se cítila mnohem zranitelnější, než si dnes vzhledem k jejímu skvělému konečnému úspěchu dokážeme být jen vzdáleně představit.“¹ Vědomí nedostatečnosti plynoucí ze slabosti člověka neschopného dostát požadavkům, jež vznáší morální kodex zaštitěný vírou, nedokonalosti lidské tělesné schránky podléhající tlaku času, neodvratnosti smrti současně odpuzující a ve své hrůze přitažlivé, obtížnost smíření se s „conditio humana“ byly cyklicky umocňovány ohrožováním „zvenčí“ — válkou, epidemiemi, hladem. Delumeau nalézá v prostředí západní Evropy dvě velké vlny tohoto intenzivního „strachu“ často spojovaného s očekáváním konce světa — přelom 14.-15. století a konec století 16. Bohatá materiálová argumentace této teze je vybrána zejména z literatury teologické a textů sloužících věroučné praxi, nechybí však ani literatura moralistní a didaktická, u níž náboženský zřetel nemá ústřední význam.

České kulturní prostředí, byť s jistým zpožděním, evropské podněty přijímalo; v 2. pol. 16. stol. urychluje toto sblížování kromě početných osobních kontaktů, navazování styků mezi jednotlivými křídly reformované církve, zkušeností získaných pobytem v zahraničí také rozvinutá překladatelská a adaptátorská činnost. Je tedy přirozené, že k nám díky nejrůznějším kontaktům proudí i tento typ myšlenek, nacházející navíc živnou půdu v domácí složité náboženské a politické situaci. Z žánrově bohaté literární tvorby konce 16. a počátku 17. století se pro posouzení reflexe této tematiky nabízí zejména literatura primárně náboženského zaměření — homiletika, postilografie aj., a početné žánry literatury orientované moralistně. Moralizující, popř. didaktický zřetel náleží

¹ Delumeau, Jean: *Strach na západě ve 14.-18. století*. Obležená obec. I. Argo, Praha 1997, s. 36.

k základním funkcím dobové literární produkce a je v různé míře přítomen ve většině textů; máme-li však zvolit žánr, jenž by byl schopen v relativní úplnosti dokumentovat dobový názor na lidský život v jeho průběhu i v kontextu společenském, na podobu světa a vztahu člověka k němu, pak je možné obrátit pozornost k žánrům, jež právě o formulování těchto vztahů usilují — pravidla, *theatra*, *specula*. Jedná se většinou o texty balancující díky své faktografické zátěženosti na hranici literatury umělecké a odborné (taková jsou např. *theatra macrocosmi* — *Theatrum divinum* Matouše Konečného z r. 1616 nebo plán *Theatra universitatis rerum* J. A. Komenského z let 1616 — 18),² ale tematicky s nimi souvisí i texty zpracovávající jejich tradiční látku v rámci jiného žánru (veršované drama *Věk člověka* Tobiáše Mouřenína z Litomyšle z r. 1604 aj.).

Textem, jenž reflektuje danou problematiku a přitom vychází z tradice západoevropského způsobu nazírání na svět a člověka, je *Theatrum mundi minoris*. Široký plac neb zrcadlo světa, to jest živý kontrfekt nezčíslných bíd všeho lidského pokolení v tomto světě rytiřujícího, vydaným u nás v překladu Nathanaele Vodňanského z Uračova r. 1604, původně dílo francouzského humanisty Pierra Boaistuaua z r. 1558³. Vodňanský text tou dobou už v Evropě známý a vydávaný opatřil rozsáhlým úvodem, v němž připomíná hlavní teze Francouzova spisu a jinou organizací látky a doplňováním o vlastní argumentaci dodává jeho původnímu významu náboj ještě pesimističtější, než byl autorův původní úmysl. Bude tedy zřejmě vhodné posuzovat *Theatrum mundi minoris* (dále TMM) jako texty dva, dvě variace na téma člověk, jeho život a lidská společnost.

Theatrum, plac, zrcadlo, kontrfekt — do těchto čtyř metaforických pojmenování chce TMM uzavřít lidský život. Z nich první dvojice je vázána na představu světa — divadla (a tedy lidského života jako hry), druhá souvisí s představou nápodoby či zrcadlení — v jednom titulu se tedy dotýkají a prostupují dva tradiční způsoby traktování světa a člověka, jak ostatně naznačuje i jejich žánrové označení *theatrum* a *speculum*. Jejich tematické rozlišení je obtížné, v českém prostředí se zdá *theatrum* spíše inklinovat k encyklopedičnosti a zahrnovat do svých výkladů člověka i svět, *speculum* se orientuje na vypsání a kritiku — či chválu — lidských mravů. Textů tohoto žánrového zařazení se v soudobé literární produkci objevuje více a navzájem se liší rozdílnou šířkou záběru společenské reality, rozdílným poměrem této reality ke konvenčně opakované látce tradiční, různým způsobem traktování látky, dokonce i různou měrou autorovy rozhněvanosti na bídu a neřádnosti tohoto světa. Společně však svědčí o způsobu, jakým člověk vnímá svou dobu. Zdá se, že autorův individuální názor je stále ještě omezován tradiční topikou, skrze niž se zatím prosazuje jen obtížně. Bude snad proto užitečné stanovit nejfrekventovanější topy, společné (i odlišné)

² K nim např. mé stati K otázce využití motivu světa — *theatra* v české literatuře 16.-17. století. SPFFBU, D42, 1995, s. 5-14, a dále *Theatrum divinum* Matouše Konečného — „lidová encyklopedie“ z počátku 17. století. SPFFBU, D44, 1997, s. 5-14.

³ Podrobnější údaje jsou uvedeny v mé stati *Theatrum mundi minoris* a jeho překladatel Nathanael Vodňanský z Uračova. SPFFBU, D 41, 1994, s. 7-13.

způsoby pořádání látky, argumentaci, a posoudit, zda reflektují stopy dobových obav a pesimismu, jak je charakterizuje Delumeau.

TMM v sobě shrnuje několik běžných typů moralistních speculí: v knize první srovnává nedostatečnost člověka s dovednostmi „nerozumných životčíchů.“ Kniha druhá zaznamenává hlavní části lidského života od narození ke smrti, „lidské věky“. Nabízí se tu srovnání s téměř současně u nás vydanou prací Bartoloměje Paprockého z Hlohov Třinácte tabulí věku lidského (r. 1601), jež pořádá lidský život do etap symbolizovaných „tabulemi“, tedy analogicky k Vodňanského přirovnání lidských věků k dějstvím v dramatu života. Následuje jiný princip — galerie lidských „stavů“, povolání, jež (jak je tomu i v případě TMM) mohou nejnázorněji prezentovat obtíže lidských činností. V českém prostředí se s tímto způsobem setkáme též např. v Konáčově Kníze o hořekování a naříkání Spravedlivosti (vyd. r. 1547), inspirované *Speculem vitae humanae* Španěla Roderiga Sancheze de Arevalo (vyd. poprvé r. 1468);⁴ podobně ostatně pořádá svět i Komenský v *Labyrintu světa* (1. vyd. z r. 1631).

Kniha třetí je pro náš účel nejzajímavější, je přehlídkou všech hlavních typů neštěstí, jež dopadají na lidstvo bez rozdílu věku a stavů, je to něco, co působí napříč společenskou strukturou a z hlediska pravidel žánru narušuje dosavadní tradiční pořádání látky. Nemá však vůči předchozím částem podřadné postavení, díky své netradičnosti umožňuje autorův osobní vstup v dosud neobvyklé míře.

„Člověk je špatný, ba co víc, jeho rozum je navzdory jistému zdání veskrze bezmocný...“⁵ Delumeau připomíná, že tato obecně rozšířená teze, jež se staví jak proti Aristotelově intelektuální sebejistotě i důvěře v rozum Tomáše Akvinského, je v renesanci ještě intenzivněji prožívaná a příčiny tohoto jevu nalézá především v rozkolísání jistot a autorit: „Proud, který v 16. století snášel co nejvíc podpůrných důkazů jen proto, aby se o to názorněji projevila lidská ubohost, rozhodně nebyl okrajový. Jeho zastánci početně vzato zřejmě převažovali nad svými optimistickými odpůrci, jejichž podíl na podobě renesančního myšlení se možná přecenil.“⁶ Do těchto souvislostí zapadá často užívaná komparace člověka a zvířete. Byla zřejmě projevem tohoto nazírání na člověka, ale ve speculích jistě sehrála i roli „nápravného prostředku“: měla otrást sebevědomím člověka tradičně stavěného biblí na vrchol všeho stvořeného, měla jej vyvést z uspokojení, ponížít a přimět k pokoře. Jednoduché a zjednodušující soudy o člověku a zvířeti vycházely ještě ze středověkých summ, lucidářů i prostých pozorování a zjištěné vlastnosti či schopnosti (a paralelně s nimi i lidské neschopnosti) jsou často nepřesně pojmenované, zkrácené či docela smyšlené. Jejich původním smyslem bylo zachytit přírodu jako moudré dílo boží a skrze tato pozorování oslavit boží tvůrčí schopnosti. V intencích středověké symboliky pak každé zví-

4 K tomu viz Kopecký, Milan: *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*. Spisy FF UJEP v Brně 74, SPN 1962, s. 155-174.

5 Delumeau, Jean: *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*. Volvox Globator, Praha 1998, s. 161.

6 Tamtéž, s. 167.

ře svou některou vynikající schopností člověka „učí“, dává mu morální příklad — tak postupuje např. Bartoloměj Klaret z Chlumce ve Fyziologii z konce 14. stol., ale i jinde, tento princip zachovává ještě *Theatrum divinum* Matouše Konečného. V nich je však funkce poznávací (ač ve velmi jednoduché podobě) v relativní rovnováze s moralizující symbolikou, s poselstvím, jež specifická činnost a schopnost zvířete s sebou přináší, aby upevnila lidskou víru v boží dokonalost i vedla k následování. Tato rovnováha funkce informativní a afirmativní je ve speculích porušena. Úvahy o schopnostech zvířat nemají oslavit Boha, ale ponížít člověka. Dobový soud Montaignův „... člověk je nejubožejší a nejkřehčí stvoření (...), je na nejspodnější úrovni spolu se zvířaty“⁷ je sice potvrzením potupného sesazení člověka z vrcholu hierarchie všeho tvorstva, není však tak absolutní a nelítostný, jak je prezentován v TMM. Montaigne konstatuje, že „zvířata mají mnohem jemnější smysly, TMM (soud Boaiustuauův přijímá i Vodňanský) už považuje za jejich přednost vůči člověku dokonce „rozum“ (!). Konečný ve svém *Theatru* ještě tradičně — dobromyslně — předpokládá, že vlastnost přisuzovaná zvířeti a koneckonců odvozená ze světa lidí je člověkem pouze pozapomenutá: stačí ji připomenout a člověk ji znovu obnoví. V TMM je však člověk ponížen v nejvyšší míře: není vůbec schopen zvládnout dovednosti zvířat, svou vlastní nedokonalou podstatou, nikoli jen nedbalostí, není s to se jim vyrovnat. Tento pokles zanedbané schopnosti v neschopnost je zdrcující a v TMM jeho intenzita pokračuje. Boaiustuau ve snaze odkrýt nicotnost právě narozeného dítěte nachází příklad v nejnicotnějším tvorů: „...k komu medle jest podobnější? Jako bídnému červičku, kterýž se z země vyhrabal? A jakým rouchem bývá přiodín, tehdáž když svú nohu na velikomocný palác světa tohoto vnáší, jediné krví skropeným?“⁸ Vyhraněnějšímu Vodňanskému v *Epistole* posloužil tento motiv ještě k ostřejším formulacím: „...kterak nejmenší červíček, jakž z země vyníkně, roucho své s sebou na svět přináší, po zemi se plazí a pokrmu sobě hledati začíná (...). Ale člověk, jakž se narodí, co jiného při sobě spatří, jediné nahotu a hanbu, kteréž nejmenším hadýrkem, aby jeho vlastní býti měl, zakryti nemá?“⁹ Boaiustuau zahanbuje člověka přirovnáním k „bídnému červičku“, podle Vodňanského člověk této trapné mety ani nedosáhne.

Druhou knihu tvoří dvě části a obě jsou komponovány tradičním způsobem: nejprve je pojednáno o fázích lidského života od početí, narození až do smrti, pak v devíti kapitolách o nejvýznamnějších lidských stavech a povoláních. Za méně obvyklé snad lze považovat, že oba způsoby pojednání o člověku se vyskytují spolu v jednom textu, častěji se zpravidla objevují odděleně: např. Konačova *Kníha o naříkání*, a tedy i Arevalo *Speculum vitae humanae* jako její vzor, jsou hierarchizovaným společenským žebříčkem, ovšem mnohem podrob-

7 Citováno podle J. Delumeaua: *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*. Volvox Globator, Praha 1998, s. 163.

8 *Theatrum mundi minoris*, s. 36b-37a.

9 *Tamtéž*, *Epistola dedicatoria*, s. 19.

něji strukturovaným, než jak je tomu v případě TMM. Naproti tomu Paprockého Třinácte tabulí věku lidského se zabývá pouze fázemi lidského života a sociální postavení jednotlivých společenských skupin pomíjí. TMM resignuje na detail a úplnost výčtů stavů a povolání, ani počtem lidských „věků“ nedosahuje Paprockého třináctky, jeho cesta napříč lidským životem i společenskou strukturou však současně podává obraz plastičtější, než je tomu v obou jmenovaných případech. Z povolání jmenuje pouze ta, která mají ohrožení, nebezpečí a nejistotu v sobě přímo zakódovány — plavci a kupci překračující denně kruh domácího bezpečí jsou shledáváni už v antické literatuře nejohroženějšími, následují vojáci, ale i rolníci jako oběť zvůle bohatých i nepřízné počasí. Samostatnou skupinu tvoří vyšší stupně společenského žebříčku světského i duchovního — jejich bída spočívá v jejich rozkoších, plynoucích z výsadního společenského postavení, jež z nich činí otroky. Čestnou výjimkou je pojednání o stavu manželském, už v titulu označené výjimečně jako *encomion*, svou citovostí a porozuměním pro rodinu, manželku a děti se zcela vymykající z předchozího odsudivého postoje. Mímoděk tak koriguje rozšířené přesvědčení (Delumeau, DUBY aj.), že autor — muž není schopen adekvátním způsobem reflektovat atmosféru rodiny a city uvnitř ní panující.

Neotřelým způsobem se pokouší tuto látku uspořádat ve své *Epistole Vodňanský*. Je známo, že osnovou, na níž pořádá „lidské věky“, je drama — tragédie. Není však jisté, zda ho k tomuto kroku vedla v Boaištuaově textu roztroušená topická přirovnání života k tragédii a světa k divadlu, zda to nebyla jeho předchozí návštěva Říma, jež jej zřejmě strhla k obdivu k antické civilizaci, díky němuž je první část jeho *Epistoly* antickými reáliemi zcela zahlcena — fáze lidského života se odehrávají na scéně antických závoďišť, divadel a cirků.¹⁰ Nabízí se však současně otázka, do jaké míry mohl skutečně Vodňanský v tragických peripetiích lidského života hledat dramatické jádro. Je třeba podotknout, že jakkoli se čeští humanisté na antickou literární teorii odvolávali, v praxi byla dodržována jen velmi povrchně, sám Vodňanský se domnívá, že tragédii tvoří tři základní předpoklady: herci, téma — „věci protivné a bouřlivé“ a konečně pravdivost jejich zobrazení. Naprosto však opomíjí její dramatickou výstavbu, byť v zjednodušené podobě, jak se uplatňovala v soudobé české dramatické tvorbě.¹¹ Vyjdeme-li však z jeho skromných nároků a představ o kompozici tragédie, pak skutečně má lidský život nahlížený jen z jednoho — pesimistického — úhlu některé rysy tragédie.

Kniha třetí se formálním rozvržením drží předchozího vzoru, její látka však nejpřesněji reaguje na to, co Delumeau označuje za „strach“ — její kapitoly jsou směsí obav přepadajících člověka cyklicky — válka, mor, nemoci, hlad, neštěstí přinášející čtyři živly zemské (zemětřesení, povodně, vichřice aj.)

¹⁰ Podrobnější údaje jsou uvedeny v mé studii *Theatrum mundi minoris* a jeho překladatel Nathanael Vodňanský z Uračova. SPFFBU, D 41, 1994, s. 7-13.

¹¹ Milan Kopecký za minimum označuje aspoň tři uzlové body kompozice, jež byly českou humanistickou dramatikou obecně respektovány: *protasis*, *epitasis* a *exitus*. In: *České humanistické drama*. Odeon, Praha 1986, s. 22.

i strach zcela nový, plynoucí „z roztržitosti náboženství křesťanského“; též obav doprovázejících člověka neustále, z nich nejsilnější — a proto seznam uzavírající, je strach ze stáří, smrti a bídy poslední — Dne posledního soudu. Zde nejvýrazněji přes hráz exempel, odstrašujících příběhů, svědectví kronikářů i výstrah církevních otců proniká autorovo osobní zaujetí, osobní svědectví a skutečný strach. Tento pocit zřejmě intenzivně pociťuje i překladatel, neboť se nechává strhnout autorovými osobními svědectvími o tragických událostech tohoto druhu ve Francii, vstupuje do role autora a řadí souběžně s nimi obdobné „bídy“, jež postihly Čechy. Čtenář však autorské „zdvojení“ zřejmě nevnímá, podstatné pro něj jsou jen tyto další důkazy boží trestů.

K základním tématům, která sblíží TMM s jinými texty tohoto žánru, náleží bezesporu dvě — narození a smrt. Charakter topu má pláč, s nímž novorozenec přichází na svět, správně předvídaje budoucí obtíže života: „Znáť, že se člověk ne na rozkoš rodí,/ neb plačícího máť na svět plodí“ (Paprocký)¹², Boaiustauau jej připodobňuje k pokaženému (!) plodu, jenž je s pláčem a kvílením nahý vyvržen na svět a jehož slzy jsou „předchůdcové jeho budoucích zármutkův a neštěstí“. Vodňanský tento fakt ve své předmluvě dále „poetizuje“ nazývá je jeho pláč písní (neboť ji zpívá v antickém odeu, místu ke zpěvu určenému) a tím „bídy své nastávající, poněvadž jich ještě slovy vyjeviti neumí, aspoň slzami a lkáním osvědčuje“. Nejiná je i reakce přítomných dospělých. Topos slzavého příchodu na svět souvisí s biblí, jak s odvoláním na sv. Bernarda a Jeronýma připomíná Paprocký („pláčem Petr dosáhl lásky při Pánu“), má tedy smysl nápravný, Paprocký doufá, že pomůže dítěti dosáhnout, aby jej Bůh vzal pod svou ochranu. Tento útěšný význam však TMM čtenáři neposkytne, ostatně Bůh je v textu přítomen jen v parafrázích křesťanských učitelů, jež se musí o čtenářovu pozornost dělit s antickými autoritami. Boží vstup je o to mohutnější v samém závěru, kdy předsedá Poslednímu soudu.

Smrt jako ústřední bod, k němuž směřuje lidská existence, je hojně exploatovaným tématem literatury 16. století. Svědectvím zájmu čtenáře může být např. opakovaně vydávaná práce Erasma Rotterdamského *De praeparatione ad mortem* (1. vyd. r. 1534), konsolace, v níž křesťan, Erasmův oblíbený „miles christianus“ se dává do posledního boje, v němž zvítězí jen ten, který žil opravdu křesťansky. Pesimismus TMM však má navrch i v tom krajním bodě lidského bytí: pojem vítězství je mu docela cizí, člověk prohrává již svou pouhou existencí a smrt je jen dovršením této prohry. Epistola Vodňanského pak tento pesimismus opět stupňuje: poslední boj člověka je marnou potyčkou s vítězí smrtí, s rozkladem těla. A rytěřování, jež podstupuje miles christianus, je pouhé plahočení se v povinnostech jednotlivých stavů, jež na sebe člověk ve své pyšce a chtivosti uvozuje sám. Zdá se, že se tu objevují stopy — zřejmě ještě živého — středověkého „contemptu mundi.“

Téma smrti považuje za podstatné i Paprocký ve Třinácti tabulích do té míry, že narušuje sled poměrně krátkých obrazů dvanácti věků člověka rozsáhlou

12 Třinácte tabulí věku lidského, s. 7a.

konsolací, jež by mohla stát zcela samostatně. Do tohoto kontextu zapadá i pasáž ze *Specula peccatoris* připisovaného (nedoloženě) sv. Augustinovi a líčícího přibližování se člověka ke smrti, zařazená do Třinácti tabulí i do Boaiustuauova textu, její parafráze je i ve Vodňanského *Epistole*: „...hlava proti způsobu přirozenému se třese, oči zrak, uši sluch potracují, jazyk se krátí, zuby prší, ruce od práce, nohy od chůze ustávají, srdce soužené mdlí, žaludek, kterýž před tím od sebe všem jiným oudům posilnění dával, povinnosti své již vykonávati nemůže, všecko tělo zase do země leze.“¹³ V souladu s Vodňanského pojetím života jako tragédie je pak smrt rozuzlením děje, je závěrečnou katastrofou. Boaiustuauovo jednoznačně pesimistické zacílení textu je vysvětlitelné nejen z dobové atmosféry, jež takovému postoji přála. Delumeau nachází stopy *contemptu mundi* současně v západoevropské homiletice a traktátové literatuře a hovoří dokonce o tom, že „zaplavil celou jednu kulturu“ a svého vrcholu dospěl právě v 16. století. Je však třeba podotknout, že Boaiustuau připojil k TMM i díl druhý, *De excellentia hominis*, jenž svou chválou člověka uvedl původní vychýlenost TMM opět do rovnovážné polohy. Podobně vyznívá i text Paprockého: není zrcadlem lidské marnosti, spíš pravidlem, jak žít a zdolávat nesčetné obtíže, které život před člověka postaví.

Je tedy otázkou, co vedlo Vodňanského k překladu pouhé části spisu a k umocnění jeho pesimismu vlastní *Epistolou*. Zdá se, že ve chvíli, kdy k překladu přistoupil, působilo několik důvodů současně. Byla to jistě „apokalyptická nálada“, jež sice v českém prostředí nemusela být tak intenzivní jako v západní Evropě, přestože topos o blížícím se konci světa nalezneme v mnoha soudobých textech, situaci však komplikovaly problémy politické a náboženské vedoucí posléze k protihabsburskému povstání, sám Vodňanský ve své dedikaci připomíná mnohé útoky, které jsou na něj z řad jeho nepřátel právě v této době činěny. Konečně však mohl působit i důvod vyplývající z překladatelova úmyslu morálnědidaktického: nápravy lze dosáhnout nejen pozitivním příkladem a vzorem, je také možné čtenářem otrást, vyvést jej z klidu a přesvědčení o jeho výsadním postavení, dát mu — podobně jak o to usilují autoři antických tragédií — prožít soucit, strach a posléze očistnou katarzi, o to intenzivnější, že tato tragédie se týká jeho samého.

13 *Theatrum mundi minoris, Epistola dedicatoria*, s. 43.

ZUR FRAGE VON „RENAISSANCE-PESSIMISMUS“ IN DER LITERATUR DES 16. UND 17. JH.

Der Pessimismus zeigt sich als die abgewandte, bisher wenig erforschte, Seite der Renaissance. Nach J. Delumeau handelt es sich um ein viel stärkeres und verbreitetes Phänomen als bisher angenommen. Depression und Angst klingt in der europäischen Literatur des 16. Jh. stark durch, um die Jahrhundertwende zum eingehenden 17. Jh. auch in der tschechischen Literatur. Furcht und Bangen vor den Lebensbeschwerden, vor dem Alter, dem Tod, ja vor dem Jüngsten Gericht werden unterstützt durch Kriege, Seuchen und Religionsauseinandersetzungen. Im Rahmen der tschechischen Literatur zeigt sich zu diesem literarischen Typus *Theatrum mundi minoris*, eine Übersetzung aus dem Französischen, dessen Pessimismus durch die Einstellung der Übersetzers, Nathanael Vodňanský von Uračov, gesteigert wird. Dies zeigt sich im Vorwort des Übersetzers, wo die bedrückende Atmosphäre des Landes in der Zeit vor der Schlacht am Weissen Berge ihre Widerspiegelung findet.